

השתלשלות דין מיטב

ראשי פרקים

1. פתיחה
2. פשוטו של מקרא
3. המכילתא - ר' ישמעאל ור' עקיבא
4. ר' ישמעאל
5. ר' עקיבא
6. פרשנות האמוראים בשיטת ר' ישמעאל
7. פרשנות האמוראים בשיטת ר' עקיבא
8. מהפיכת רבא
9. סיכום

1. פתיחה

כי יבער איש שדה או כרם ושלח את בעירה בעירו ובער בשדה אחר מיטב שדהו ומיטב
כרמו ישרם

(שמות כ"ב, ד)

בתורה שבעל פה נידונות שיטות רבות בפירוש המילים "מיטב שדהו". מאמרנו זה הוא ניסיון לעקוב אחר השתלשלות הדיון והפרשנות עד לסוף תקופת האמוראים. במשך הדורות בהם מתנהל הדיון נוכל להבחין בזיקה שבין הפירושים השונים, ביניקה של כל אחת מן השיטות כמו גם בחידוש שלה לעומת קודמתה. התהליך המתהווה לאורך הדורות הוא אחד, יש לו ראשית, אחרית, וגם כיוון מוגדר. הפרשנות של כל אחת מן הדמויות נובעת משילוב בין תפיסותיה היסודיות בדיני נזיקין בכלל, לבין התפיסה של עקרונות הפרשנות. לפיכך, אפשר להשתמש בדיון הזה כבחלון להבנת השיטות השונות בנושאים אלה.

הדיון בדין מיטב משקף את היחס למעמדו המוסרי של המזיק. הוא נע בין ראיית המזיק כפושע פלילי, לבין עובר על חוקים אזרחיים, ועד לגורם המשלם עבור הנזק רק משום שאין אדם אחר שישא בתוצאותיו. דין מיטב, לפיכך, נתפס בתחילה כעונש על המזיק, אחר כך כדאגה לכך שהניזק יקבל את מלא התשלום, ולבסוף, במסגרת הנטייה להקל על המזיק, ולאפשר לו לשלם כל דבר, נועד דין מיטב לשמור לפחות על נזילות הקרקע, הנחשבת לצורת התשלום הגרועה ביותר, כיוון שאינה נזילה.

לאורך המאמר יובאו בכל שלב המילים "מיטב" ו"שדהו" תוך הגדרתם לאור השיטה המוצגת, והסבר הסיבה לצורת התשלום המוצעת.

2. פשוטו של מקרא

סיפא	רישא
"מיטב... ישלם"	"כי יבער..."
שדהו	שדה
כרמו	כרם

לפי מבנה הפסוק כאן נראה, שפירוש המילים "שדהו" ו"כרמו" כאן הוא תבואה, שכן הם מקבילים למילים "שדה" ו"כרם" שבראש הפסוק המתייחסות לתבואה שניזוקה. תבואה ניזוקה, ותבואה משמשת גם כתשלום. בכך דומה הדין לכל דיני הניזיקין שבפרשה, המבוססת על העיקרון היסודי של "מידה כנגד מידה". תפיסה זו ניכרת מפסוקים כמו "נפש תחת נפש" (שמות כ"א, כג), "עין תחת עין, שן תחת שן, רגל תחת רגל" (שם, כד), "שלם ישלם שור תחת השורי" (שם, לו), וכן מדין כפל של הנתפס בגניבתו, שמשמעותו היא תשלום קנס כערך גניבתו נוסף על החזרת הקרן. מעיון בפרשת הניזיקין עולה, שדיני הניזיקין הם בעיקר דברים שבין אדם למקום¹, דבר המתאים לתפיסה המשפטית הכללית במקרא². הענישה מתבססת, כאמור, על העיקרון של "מידה כנגד מידה". דין מיטב משתלב במגמת התורה, והוא מהווה עונש מרתיע למי שמבער בשדה אחר³.

על פי זה אפשר לבאר את המונח "מיטב שדהו". התשלום מ"שדהו" תמורת ביעור השדה הוא יישום של עקרון ה"מידה כנגד מידה". אפיון התשלום כ"מיטב" נובע מן היסוד של הענשת המזיק, ומשום כך עליו לשלם מן המשובח שבתוצרתו.

3. המכילתא – ר' ישמעאל ור' עקיבא

"מיטב שדהו ומיטב כרמו". מיטב שדהו של מזיק, ומיטב כרמו של ניזק, דברי רבי ישמעאל. רבי עקיבא אומר: לא בא הכתוב ללמדך אלא ששמיין נזקין בעדית. קל וחומר להקדש.

(מכילתא דרבי ישמעאל ס"ב דניזקין משפטים פרשה יד)

גירסת המכילתא בדעת ר' ישמעאל היא קשה, "שדהו של מזיק" מצד אחד, ו"כרמו של ניזק מצד" שני. בעל ה"איפת צדק" על המכילתא הציע לגרוס "ניזק" בשניהם על פי הברייתא המופיעה בבבלי:

"מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם" – מיטב שדהו של ניזק, ומיטב כרמו של ניזק, דברי ר' ישמעאל. ר"ע אומר: לא בא הכתוב אלא לנכות לניזקין מן העידיית, וק"ו להקדש.

(ו ע"ב)

¹ עיין מאמרם של אחיה אונגר ויהודה כץ: "הצדדים השונים של צדק אלוהי וצדק אנושי בפרשת משפטים", בעמוד 7.

² Moshe Greenberg, "Study in Bible and Jewish Thought", Philadelphia 1995, page 25-41.

³ ראה בפירושו של קסוטו על הפסוקים.

מסקנת הגמרא (שם) המפרשת את הברייתא היא שהמחלוקת היא בשאלה מיטב של מי, של מזיק או של נזיק. ביאור זה נתמך בברייתא נוספת המובאת בסוף הסוגיה:

"מיטב שדהו ומיטב כרכו ישלם" – מיטב שדהו של נזיק ומיטב כרכו של נזיק, דברי רבי ישמעאל. רבי עקיבא אומר: מיטב שדהו של מזיק ומיטב כרכו של מזיק.

(ו ע"א)

אלא שהסבר כזה הוא קשה בפשט המכילתא לעיל. ראשית, גם בברייתא המקורית המובאת בגמרא פירוש זה הוא דחוק כפי שכבר עמד על כך הרב י. י. ווינברג⁴. ר' עקיבא המתייחס לדברי ר' ישמעאל שם אינו מזכיר הבדל בין מזיק לניזק. בנוסף, משמעות הלשון "לא בא אלא" בדברי ר' עקיבא מלמדת שהוא מיקל לעומת ר' ישמעאל, דבר שלא ניכר בברייתא השנייה. גם לשון הברייתא הראשונה מורה על כך שר' עקיבא הוא המחדש של דין התשלום מעידית.

בנוסף, בשני כתבי היד של המכילתא שבמהדורת הורוויץ⁵ הגירסה היא "מזיק" הן בשדה והן בכרם. גם פשט הפסוק מורה כך, כפי שבואר. משום כך נראה שזוהי הגירסה המקורית. לפי גירסה זו אי אפשר להסביר את המחלוקת כמסקנת הגמרא. יתכן שגירסת הבבלי הטעתה את המעתיק, וגרמה לטעות סופר בגירסה שלפנינו.

נראה לבאר, שמוקד המחלוקת על פי המכילתא היא בשאלת הגדרת "מיטב שדהו". ר' ישמעאל מבין את הפסוק כפשוטו, כלומר, המילה שדה מתייחסת לתבואה, כפי שהציע הרב ווינברג⁶, ולכן הוא אינו זקוק להסברים. ר' עקיבא מחדש שדין מיטב מתייחס לקרקע כצורת התשלום, ושהוא בא לקבוע שהקרקע אותה יישומו בתשלום תהיה עידית, מן הסוג המשובח. משום שלדעת ר' עקיבא דין מיטב קובע רק את צורת התשלום, אין מצב שבו ישלם המזיק יותר ממה שהזיק, ומכאן הלשון "לא בא הכתוב אלא". המחלוקת היא מחלוקת עקרונית בהסבר הפסוק, ולא מחלוקת מקומית על פרט בדין מיטב כפי שיבואר להלן.

4. ר' ישמעאל

שיטת ר' ישמעאל מתאימה לפשוטו של מקרא. ממקורות שונים מתקופת בית שני אפשר אכן להראות, שהתפיסה הקדומה בהסבר הפסוק ראתה את דין מיטב כמאפיין של התבואה המשולמת חלף התבואה שבוערה⁷.

מכל מקום, לדעת ר' ישמעאל משלם המזיק מן המשובח שבתבואת שדהו. מסתבר שהכוונה היא, שעל המזיק לשלם כמות דומה לזו שכילה, כשהעונש מתבטא בכך שהתנובה היא המעולה ביותר שברשות המזיק. אמנם, יתכן שמבחינת ערכו התשלום גבוה מן הנזק, אך מסתבר שהתשלום שחייב המזיק לשלם אינו מומר לערכים כספיים מופשטים גרידא⁸. משמעות

⁴ שרידי אש די עמי יי - כ'.

⁵ עמי 296. על פי כ"י אוקספורד וכ"י מינכן.

⁶ ראה בהערה 4.

⁷ גרסת השומרונים לפסוק היא: "וכי יבער איש שדה או כרם ושלח את בעירו ובער בשדה אחר שלם ישלם משדהו כתבואתה ואם כל השדה יבעה מיטב שדהו ומיטב כרכו ישלם". בגירסה זו, וגם בתרגום השבעים ומגילות מדבר יהודה, הוגבל הדין של מיטב רק למקרה בו כילה המזיק את כל השדה, בדומה לאפשרות המובאת בגמרא בשם רב אידי בר אבין. ראה מאמרו של אריה טוויג "סוגיית המבעה - הנוסח והדין בראי העדויות הקדומות", תרביץ לט, תשי"ל, עמ' 223.

⁸ ראה בדומה בפסחים לב ע"ב לגבי האוכל תרומה בשוגג "איבעיא להו: כשהוא משלם, לפי מדה משלם או לפי דמים משלם?".

התשלום היא "מידה כנגד מידה", מידת תבואה ולא בהכרח מידת ממון. על פי זה, המונח "מיטב" משמעותי בעיקר כשמדובר בתשלום של תבואה שבו אפשר להבדיל בין איכויות שונות של תוצרת, דבר שלא קיים כאשר התשלום הוא ממון. יתכן שמשום כך לא מוזכר דין מיטב בשום מקום אחר בדיני נזיקין⁹.

הסבר זה לשיטת ר' ישמעאל מתאים לשיטתו ביחס להלכה הקדומה, כתלמיד של ר' אליעזר שהיה נציג הדרך המסורתית בהלכה¹⁰. גם היחס לפשט הפסוק כעיקר אופייני לדרכו של ר' ישמעאל בדרישת הפסוקים¹¹.

5. ר' עקיבא

ר' עקיבא אינו מקבל את פירוש ר' ישמעאל על השדה כתבואה, והוא מפרש את המילה "שדהו" שבפסוק כקרקע ממש. אין התייחסות מפורשת לשאלה מדוע משנה ר' עקיבא מפשט הפסוק. יתכן, שקושיית הגמרא על הסבר דומה תבאר את מניעיו. הגמרא מביאה את הסבר דעת ר' ישמעאל כפי שביארנוהו כהוה אמינא ומקשה: "אכל שמינה משלם שמינה, אכל כחושה משלם שמינה"¹².

לעומת ר' ישמעאל מתאפיין ר' עקיבא בכוח חידוש החורג מפשט המקראות¹³. עם זאת, קיימת זיקה בין פירושו המחודש של ר' עקיבא לבין רוח הדברים של פשט הפסוק. כך נראה בדברים מן המכילתא דרשב"י, המיוחסת לבית מדרשו של ר' עקיבא:

...אין לי אלא זה בלבד, כונין לכל שמשלם קנס שאין שמוין לו אלא מן העידית? ת"ל:
 "מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם". זה בנין אב לכל המושלם קנס, שאין שמוין לו אלא מן העידית.

(מכילתא דרשב"י לשמות כ"ב, ד)

התשלום שחייב בו המזיק מוצג כאן כקנס, ומשתמע מכך שהמזיק נתפס כפושע. כלומר, חיוב המזיק אינו השלמת חסרון בלבד, אלא גם עונש. נראה, שחיוב תשלום ממיטב הוא חלק מן העונש, שכן הדין מורחב לכל משלמי הקנסות. כמו כן, על פי פשטות דברי ר' עקיבא מיטב שדהו של המזיק הוא ששמיין. פירוש מבנה הפסוק לפיכך הוא, שהמילה "שדהו" שבסוף הפסוק משתייכת למזיק, הוא ה"איש" שבתחילת הפסוק¹⁴.

⁹ דין מיטב דומה באופיו לדין תשלום כפל בגניבה, בשניהם התשלום הגבוה יותר מן הנזק הוא העונש. כאן מתקיים העונש בתבואה שממנה נהנה. על הדמיון בין דין המבעה לדין הגניבה ראה מאמרנו: "כמה אבות נאמרו בשור", בעמוד 15, בייחוד בשיטת רב.

¹⁰ זוהי טענה מרכזית בספרו של גילת "משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס", תל אביב, תשכ"ח.

¹¹ ראה בספרו של מנחם אלון, המשפט העברי, 1988, עמ' 316-317.

¹² בהסבר קושיית הגמרא מצינו שתי אפשרויות בראשונים, המייצגות שתי דרכים בהסבר שיטת ר' עקיבא. לדעת רש"י (על אתר ד"ה השתא משום) והראב"ד (בחידושו ד"ה ור' ישמעאל), עיקר הקושייה הוא חלקה השני, כלומר, אי הצדק בכך שמשלם יותר ממה שהזיק. התוספות (על אתר ד"ה ורבי ישמעאל) והרשב"א (בחידושו ד"ה ור' ישמעאל), לעומת זאת, מביאים פירוש שלפיו עיקר הקושייה הוא חוסר העקביות בהערכת התשלום, בעוד שאת התוספת אפשר להבין כקנס. לפי שיטת ר' ישמעאל הקנס משתנה על פי הנסיבות, התבואה שהוזקה והמיטב שביד המזיק.

¹³ ראה מנחם אלון (לעיל הערה 11).

¹⁴ הסבר זה נראה כמפורש במקור מקביל: "מפני מה אמרו הנוקין שמיין להן בעידית? מפני הגולנין, ומפני החמסנין. שיהא כל אחד ואחד אומר: מפני מה אני גוזל? ומפני מה אני חומס? שלמחר הרי בית דין שמיין שדה יפה שלי. סמכו על המקרא: 'מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם' (תוספתא כתובות פרק י"א הלכה ב). על פי המקור הזה טעם הדין הוא הרתעה ולא הענשה.

6. פרשנות האמוראים בשיטת ר' ישמעאל

ת"ר: "מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם" מיטב שדהו של נזק, ומיטב כרמו של נזק, דברי רבי ישמעאל.

(ו ע"ב)

כפי שכבר בואר לעיל בברייתא בגמרא, משתנים דברי ר' ישמעאל ממיטב של ה"מזיק" למיטב של ה"ניזק". עם זאת, ההבנה הראשונית של הגמרא בדברי ר' ישמעאל, ההוה אמינא, אכן קרובה לשיטתו כפי שביארנוה. משיקולים של סברא הגמרא דוחה את ההסבר הזה, ומביאה הסבר אחר:

ו'ר' ישמעאל, אכל שמינה משלם שמינה, אכל כחושה משלם שמינה? אמר רב אידי בר אבין: הכא במאי עסקינן, כגון שאכל ערוגה בין הערוגות, ולא ידעינן אי כחושה אכל אי שמינה אכל, דמשלם שמינה.

(שם)

משאלת הגמרא נשמע, שההבנה הפשוטה של הברייתא היא, שהמילה "שדהו" פירושה תבואה מן הערוגה הטובה. את כוונת שאלת הגמרא אפשר להבין בשני אופנים כפי שהובא לעיל בהערה. רב אידי בר אבין מתמודד עם קושיית הגמרא בהעמידו את דברי ר' ישמעאל במקרה של ספק¹⁵. הגמרא בהמשך הדיון מעלה כנגדו את הטיעון, ש"המוציא מחבירו עליו הראיה". אך נראה, שלפי תפיסתו של רב אידי בר אבין דיני נזיקין הם כדיני איסורים, משום שהמזיק הוא פושע כלפי שמיא. במקרה כזה מוצדקת התריגה מהדין הרגיל כדיני ממונות של "המוציא מחבירו עליו הראיה", כיוון שבדיני איסור מחמירים בספק. בכך נשמר היסוד של דיני נזיקין על פי הפסוקים. פירושו של רב אידי בר אבין אפשרי רק אחר שינוי הגירסה ל"ניזק" כפי שהוא בבבלי. פירוש כזה היה קשה מאוד בגירסת המכילתא.

במקום אחר מובאת שיטת אביו בהסבר דברי ר' ישמעאל, השונה מזה של רב אידי בר אבין:

אמר אביו:.... דתניא: "מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם" - מיטב שדהו של נזק, ומיטב כרמו של נזק, דברי ר' ישמעאל. ר"ע אומר: לא בא הכתוב אלא לגבות לניזקין מן העידית, וק"ו להקדש. ולא תימא כרב אידי בר אבין, דאמר רב אידי בר אבין: כגון שאכלה ערוגה בין הערוגות, ולא ידעינן אי כחושה הואי אי שמינה הואי, דאמר קום שלים שמינה במיטב דאיכא השתא, דהכי לא אמרינן, מאי טעמא? המוציא מחבירו עליו הראיה. אלא במיטב דלקמיה. ומאי ניהו? כי היאך דסליק.

(נט ע"ב)

אביו מחיל על דיני נזיקין את הכלל "המוציא מחבירו עליו הראיה". על כן, אי אפשר שישלם המזיק יותר מכמה שחייב בודאי. הפתרון שמוצא אביו הוא הערכת הסכום לתשלום הנזק על פי שווי של השדה המלאה תבואה אילו לא ניזוקה. המזיק עדיין משלם יותר מן הערך הממשי של הנזק בשעת הנזק, ונשמר פער בין דיני ממונות לדיני נזיקין. אביו שומר גם על פרשנותו המקורית של ר' ישמעאל, שלפיה "מיטב שדהו" הוא תבואה.

¹⁵ יש להעיר, שבברי רב אידי בר אבין דומים להסברו של הרשב"ם על התורה, ושל התרגום השומרוני על הפסוק (ראה שרידי אש, ד' עמ' מד).

אך הגמרא בסוגיה שבפרק ראשון הולכת בדרך אחרת:

אמר רבא: ומה אילו ידעינן דכחושה אכל – לא משלם אלא כחושה, השתא דלא ידעינן אי כחושה אכל אי שמינה אכל – משלם שמינה? המוציא מחבירו עליו הראיה! אלא אמר רב אחא בר יעקב: הכא במאי עסקינן – כגון שהיתה עידית דניזק כזיבורית דמוזיק, ובהא פליגי, רבי ישמעאל סבר: בדניזק שיימינן, ורבי עקיבא סבר: בדמוזיק שיימינן. מ"ט דרבי ישמעאל? נאמר שדה למטה ונאמר שדה למעלה, מה שדה האמור למעלה דניזק, אף שדה האמור למטה דניזק. ורבי עקיבא? מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם דהאיך דקא משלם.

(ו ע"ב)

...הא אמר רב אשי, תניא בהדיא: "מיטב שדהו מיטב כרמו ישלם" – מיטב שדהו של ניזק ומיטב כרמו של ניזק, דברי רבי ישמעאל. רבי עקיבא אומר: מיטב שדהו של מוזיק ומיטב כרמו של מוזיק.

(ז ע"א)

דחיתו של רבא והצגת שיטת רב אחא בר יעקב מייצגים מהפך בהסבר שיטת ר' ישמעאל. נעשה צעד נוסף, מעבר להחלת גדרי דיני ממונות באופן מוחלט. הפער בין ר' ישמעאל לר' עקיבא צומצם מאוד מבחינת דין התשלום מעידית. גם הסבר הפסוק קרוב לזה של ר' עקיבא. שוב אין מדובר על "שדהו" כתבואה אלא כקרקע. נותרה מחלוקת רק בשאלה אם "שדהו" היא שדה המזיק או שדה הניזק. שיטה זו בביאור דברי ר' ישמעאל מקבילה לנוסחו של המקור התנאי שמביא רב אשי. בברייתא זו מוקד המחלוקת הוא מיטב של מי. את המניעים מאחרי שיטת רב אחא בר יעקב מבאר הרב ווינברג:

משום כל אלה הקושיים מוכרחים אנו להניח, שראב"י לא נתכוון מעיקרא בתירוצו להציע ביאור פרשני חדש ללשון המכלתא, אלא נתכוון ליישב את ההלכה עצמה ולבסס אותה לפי הברייתא שרב אשי הביאה לכית המדרש ושהסוגיא מסתייעת בה בסמוך...

ואין לתמוה על מסקנתנו זו, שראב"י בתירוצו לא השתדל כלל לפרש את המכילתא כפשוטה אלא רצה לכוון את פירוש המכילתא לדין התשלום בעידית שהיה הלכה רווחת בישראל וקבועה במשניות ובברייתות – כי זה חזיון רגיל בתלמוד, שכבר עמדו עליו ראשונים וגדולי האחרונים. ואף אותו הבאור למימרא "חסורי מחסרי והכי קתני" שבתלמוד, אשר הגר"י משקלאוו מביאו כמסורה בשם הגר"א ז"ל ושלפיהו "לא חסרה כלל בסדר שמידר רבנו הקדוש המתניתן ולא אורחא שחיסר דבר, רק דרבי סבירא ליה כחד תנא, דאליביה סתמיה ולא חסר כלל אליביה, וגמרא סבירא לה כאידך תנא ואליביה קאמרה הגמרא: חיסורי מחסרא והכי קתני" – אף ביאור זה משמעו, שגמרא מפרשת לפעמים את המשנה שלא כפשוטה מתוך נימוקים של ביסוס ההלכה וקביעתה למעשה.

(שרידי אש, ד' עמ' יז – יח)

בשלב הבא בגמרא מצטמצמת המחלוקת צמצום נוסף:

ורבי ישמעאל? אהני גזרה שוה ואהני קרא, אהני גזרה שוה – כדקאמינא, אהני קרא – כגון דאית ליה למוזיק עידית וזיבורית ועידית לניזק, וזיבורית דמוזיק לא שויא כעידית דניזק, דמשלם ליה ממיטב ידיה, דלא מצי אמר ליה תא את גבי זיבורית, אלא גבי ממיטב.

(ו ע"ב)

ר' ישמעאל הפשטן הפך לדרשן, הסבר הפסוק לפיו הוא נגד פשוטו של מקרא. ההתבטאות בלשון "אהני קרא" על הפירוש שמיטב הוא של המזיק מלמדת, שהגמרא רואה את שיטת כפשט הפסוק, ואת דברי ר' ישמעאל כדרשה. אחר שאומצו היסודות הכלליים של שוויון המשפט, ועקרונות מדיני ממונות הוחלו על דיני נזיקין, כמעט שאין הבדל בין השיטות.

לסיכום, הראינו תהליך בהבנת דין מיטב על פי ר' ישמעאל. בעניין זה שלש תפיסות עיקריות, המקבילות לשלש הנוסחאות של דברי ר' ישמעאל. נוסח המכילתא, על פי מה שבואר, מדגיש את תפיסת התשלום כעונש לפי העיקרון של "מידה כנגד מידה". "שדהו" היא תבואה. דברי ר' ישמעאל בברייתא שבבבלי מבטאים את הצורך לתת פצוי מלא לניזק, לרב אידי בר אבין, גם בספק, ולפי אביו, עד לערך התבואה הפוטנציאלי. הנוסח השלישי של דעת ר' ישמעאל מובא על ידי רב אשי בדור חמישי של אמוראי בבבלי, והוא ממקד את המחלוקת בשאלת צורת התשלום, כאשר הסבר ר' ישמעאל קרוב לזה של ר' עקיבא. "שדהו" שבפסוק נעשית קרקע.

<p>עונש למזיק. "מיטב שדהו" הוא המשובח שבתבואת המזיק, כמידת הנזק.</p>	<p>מכילתא "מיטב שדהו ומיטב כרמו". מיטב שדהו של מזיק, ומיטב כרמו של מזיק, דברי רבי ישמעאל. רבי עקיבא אומר: לא בא הכתוב ללמדך אלא ששמין נזקין בעדית. קל וחומר להקדש.</p>	<p>ההוה אמינא בגמרא: "אכל כחושה משלם שמינה".</p>
<p>פיצוי לניזק על ידי נתינת ערך ערוגה משובחת בספק או הערכת שווי בעתיד.</p>	<p>ברייתא ראשונה "מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם" - מיטב שדהו של ניזק, ומיטב כרמו של ניזק, דברי ר' ישמעאל. ר"ע אומר: לא בא הכתוב אלא לגבות לניזקין מן העידית, וק"ו להקדש.</p>	<p>רב אידי בר אבין: תשלום מיטב להוציא מספק. אביו: תשלום פוטנציאל לפיצוי הניזק.</p>
<p>נתינת קרקע כערך קרקעו המשובחת של הניזק.</p>	<p>ברייתא שנייה "מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם" - מיטב שדהו של ניזק ומיטב כרמו של ניזק, דברי רבי ישמעאל. רבי עקיבא אומר: מיטב שדהו של מזיק ומיטב כרמו של מזיק.</p>	<p>רב אחא בר יעקב: תשלום מיטב מקרקע עידית של הניזק. סתם גמרא: כמעט זהות לשיטת ר' עקיבא.</p>

7. פרישנות האמוראים בשיטת ר' עקיבא

רמי ליה אביו לרבא, כתיב: "מיטב שדהו ומיטב כרמו ישלם", מיטב אין, מידי אהרינא
לא, והתניא: "ישיב"16 - לרבות שוה כסף ואפילו סובין?

(ז ע"א)

השאלה העומדת בפני האמוראים, המפרשים את דין מיטב לר' עקיבא, היא שאלת האיזון בין התפיסה הקוראת להעניש את המזיק מ"מיטב שדהו", לבין הדרישה להקל עליו ולאפשר לו גמישות בתשלום חובו, "לרבות שוה כסף". מדובר בערכים שונים, ובמידה מסוימת אף הפוכים. קיים מתח בין תפיסת ר' עקיבא המקורית לפיה דיני נזיקין הם בגדר קנסות¹⁷, לבין פשט הבבלי לפיו דיני נזיקין בכלל דיני ממונות¹⁸.

ההתייחסות המוקדמת לשאלה זו מובאת בהמשך הסוגיה:

¹⁶ שמות כ"א, לד.

¹⁷ ראה לעיל בהצגת שיטת ר' עקיבא.

¹⁸ ראה ד ע"ב, שם הגמרא כוללת את אבות הניזקין של ר' אושעיא בלשון "בממונא קמיריי"

רב הונא אמר: או כסף או מיטב. איתיביה רב נחמן לרב הונא: "ישיב" – לרכות שוה כסף, אפילו סובין! הכא במאי עסקינן בדלית ליה. אי דלית ליה, פשיטא! מהו דתימא, אמרינן ליה: זיל טרח זבין ואייתי ליה כסף, קמ"ל.

(ט ע"א)

בדור השני של אמוראי בבל קובע רב הונא, שהקרקע היא התשלום העיקרי שחייב המזיק לשלם¹⁹. רק אם אין ברשותו קרקע מאפשרים לו לשלם גם דבר אחר שאינו בעדיפות ראשונה. שיטת ר' עקיבא נשארת כפשוטה, ודין שוה כסף ככסף נשאר למקרה חריג.

גם אביי, שהציג את השאלה לפני רבא כפי שהובא לעיל, שומר על דברי ר' עקיבא כפשוטם:

אלא אמר אביי: כדמר, דתניא: ... והכא נמו גבי נזקין, דיניה בעידית, ואי א"ל איהו: הב לי כינונית טפי פורתא, א"ל: אי שקלת כדינך שקול כדהשתא, ואי לא – שקול כיוקרא דלקמיה.

(ז ע"א – ז ע"ב)

עיקר הדין בתשלום הנזק הוא מיטב הארץ. אם הניזק מציג דרישות מיוחדות, שוב לא מחויב המזיק לשלם על פי דינו המיוחד²⁰.

נקודת המפנה היא בתשובתו של רבא לשאלת אביי, המבטאת גישה אחרת:

לא קשיא: כאן מדעתו, כאן בעל כרחו.

(ז ע"א)

שתי הדרשות מקבלות משקל שווה. לתשלום מיטב כבר אין מעמד ייחודי²¹. בהמשך מובא הסבר אחר בשם רבא:

אמר רבא: כל דיהיב ליה – ממיטב ליתיב ליה.

(ז ע"ב)

כאן נקודת המפנה בפרשנות. הדין של "מיטב שדהו" כלל אינו מתייחס לקרקע. עידית אינה אלא דוגמה בפי ר' עקיבא. העיקרון של "שוה כסף" מאפשר למזיק לתת כל דבר כתשלום ובתנאי שיהיה מיטב באיכותו. לא מפורש בדברי רבא אם הדרישה של המיטב משווה הכסף הוא קנס המוטל על המזיק כפי ששמע משיטתו הקודמת, או שהוא בגדר פיצוי לניזק על שהתשלום הוא בשוה כסף. בהמשך הגמרא מוצגת שיטת תלמידי רבא שממנה האפשרות השניה עולה בפירוש:

והא "מיטב שדהו" כתיב! אלא, כי אתא רב פפא ורב הונא בריה דרב יהושע מבי רב, פרשוה: כל מילי מיטב הוא, דאי לא מזדבן הכא מזדבן במתא אחריתי, לבר מארעא דליתיב ליה ממיטב, כי היכי דלקפוין עלה זבינא.

(שם)

¹⁹ עם זאת, מהמשך הגמרא שם נשמע, שאפשר לשלם גם בכסף.

²⁰ בעל הדושי הר"י על אתר מבאר סברת הדבר. במקרה כזה מוציא הניזק את עצמו מגדר של נזיקין לתחום של מקח וממכר, ובוה אין דין מיוחד של מיטב.

²¹ הר"ח (על אתר) משייך את דין מיטב לפי רבא לסדרי הגבייה של בית דין, כאשר המזיק מסרב לשלם ויורדים לנכסיו, ולפיכך נראה ששווה כסף מקבל עדיפות על דין מיטב. לעומת זאת, מדברי הרא"ש (מובא בשטמ"ק על אתר) משמע, שדין המשלם מרצונו הוא כמודה בקנס, ומשום כך הוא פטור מן הדין המיוחד של מיטב.

המונח "מיטב" אינו מתאר ערכו של דבר אלא את מידת נזילותו. כל דבר המיטלטל הוא נזיל במידה מספקת, כיוון שאפשר למצוא לו קונים במקום כלשהו. גם המשמעות של הקרקע כתשלום משתנה. במקום להיות התשלום היציב ביותר היא הופכת להיות הבעייתית ביותר, כיוון שאי אפשר לטלטלה. המיטב כעדיית משמש אמצעי לשמירה על הנזילות. דין מיטב, לפיכך, הוא דין פרטי שנועד לפתור בעייה של מקרה מיוחד על מנת להגן על הניזק מפני הנטייה הכללית להקל על המזיק. הגיליון המובא בשיטה מקובצת מרחיק לכת יותר:

והשתא צריכי תרווייהו. דאי לא כתיב "ישיב", הוה אמינא דוקא מטלטלים דומיא דכסף דכתיב נביה, לכך צריך "מיטב שדהו".

(על אתר ד"ה כל מילי מיטב)

לפי דבריו, דין מיטב נועד לאפשר למזיק לשלם קרקע. שאם לא כן היה חייב לשלם מטלטלין שהם דומים לכסף. מיטב מיקל על המזיק.

על המניעים לשינוי אפשר ללמוד מלשון סתמא דגמרא בדיון בדין פלגא נזקא:

אתמר: פלגא נזקא - רב פפא אמר: ממונא, רב הונא בריה דרב יהושע אמר: קנסא. רב פפא אמר ממונא, קסבר: סתם שוורים לאו בחזקת שימור קיימן, ובדין הוא דבעי לשלומי כוליה, ורחמנא הוא דחס עליה דאכתי לא אייעד תוריה; רב הונא בריה דרב יהושע אמר קנסא, קסבר: סתם שוורים בחזקת שימור קיימי, ובדין הוא דלא לשלם כלל, ורחמנא הוא דקנסיה כי היכי דלנטריה לתוריה.

(טו ע"א)

שני האמוראים שדעותיהם נזכרות כאן הם שפירשו את דין מיטב כנזילות. על דברי רב פפא הגמרא מבארת את טעם הדבר משום ש"רחמנא הוא דחס עליה". על פי המשך הגמרא, גם לדעת רב הונא בריה דרב יהושע משתתף הניזק בחלק מתשלום הנזק בכך שהוא נושא בהפסד פחת הנבילה. כלומר, קיימת נטייה לחוס על המזיק²².

נמצא, אם כן, תהליך מדורג בפרשנות של שיטת ר' עקיבא על ידי האמוראים. התהליך נע בנתיב שבין הענשת המזיק בתשלום מיטב שדותיו לבין הקלה בנתינת שוה כסף, בין המזיק הפושע הפלילי לבין המזיק בעל החוב. בתחילה, רב הונא מעמיד את דין תשלום העידית כעיקר. רק כאשר אין אפשרות לגבות מן המזיק את עידיית קרקעו, יש לאפשר לו לשלם כל דבר. עיקרון דומה עומד גם מאחרי פירושו של אביי. שני ההסברים המובאים בשם רבא מייצגים שינוי משמעותי. בראשון שומת קרקע נעשית רק לפעמים, ובשני קרקע אינה העיקר כלל, כאשר הנטייה משתנה לכיוון תשלום של כל דבר. עם תלמידי רבא מושלם המהפך, ודין מיטב מבטא מעתה צורך בנזילות במקרה המיוחד של שומת קרקע.

8. מהפיכת רבא

במהלך בירור הגמרא ממלא רבא תפקיד מכריע. בדיון בשיטת ר' ישמעאל רבא הוא זה המציג את הכלל "המוציא מחבירו עליו הראייה" כתקף גם בדיני נזיקין, שיקול המביא לפרשנות חדשה בדברי ר' ישמעאל. בדיון בשיטת ר' עקיבא מבאר אותו רבא באופן המביא

²² ראה גם סתמא דגמרא (לד ע"ב) שם מובא השיקול של "חס רחמנא עילויה דמזיק" כסיבה לתת לו חלק בשבח הנבילה. סתם הגמרא מבטאת את דיעותיהם של הדורות המאוחרים של אמוראי בבל, ולכן הזיקה לרבא ותלמידיו. ראה יעקב גנק, הסבר הפטורים של אבות הנזיקין, עלון שבות 137, תשנ"ב עמ' 31-21 על התפיסה שכל הפטורים בנזקי ממון מבוססים על המגמה לצמצם את החיוב המוטל על המזיק.

אחר כך לתפיסה של תלמידיו, שמשמעות דין מיטב אינה שומה מעידית, אלא דרך לאפשר תשלום של שוה כסף.

השפעתו של רבא ותלמידיו ניכרת גם בסוגיות אחרות בכיוון דומה.

...דתנו רבנן: תשלומי נזק – מלמד, שהבעלים מטפלין בנבילה... א"ל רב כהנא (לרב) [לרבא]²³: אלא טעמא דכתב רחמנא "זהמת יהיה לו"²⁴, הא לאו הכי, הוה אמינא נבילה דמוזיק הויא, השתא אי אית ליה לדידיה כמה טריפות יהיב ליה, דאמר מר: "ישיב" – לרבות שוה כסף ואפילו סובין, דידיה מבעיא? לא נצרכא, אלא לפחת נבילה.
(י ע"ב)

לפי פשוטות הברייתא המזיק חייב לשלם גם על ירידת ערכה של הבהמה, אלא שנדרשת מן הניזק אחריות לרכושו. הברייתא באה לשלול אפשרות שלפיה יתחייב המזיק בכל ערכה של הבהמה, ויקבל את הנבלה. כך נראה גם משיטת אבבי שם. אבל אחר קבלת העקרון שהמזיק יכול לתת כל דבר כתשלום הנזק, מאבדת הלכה זו ממשמעותה, שהרי גם אם יקבל המזיק את הנבלה יוכל להחזירה לניזק תמורת חובו. הדבר מביא לחידוש המושג "פחת נבילה", המוצג כדרך להכניס תוכן לחיוב הבעלים. התוצאה היא הקלה למזיק שאינו מתחייב על פחת הנבילה כפי שהובן קודם, והוא ביטוי של הנטייה לחוס עליו.

שום כסף, שוה כסף, בפני בית דין, ועל פי עדים, בני חורין, בני ברית. והנשים בכלל הנזק, והניזק והמזיק בתשלומין.

(משנה א', ג)

שוה כסף: דתנו רבנן: שוה כסף – מלמד, שאין בית דין נזקקין אלא לנכסים שיש להן אחריות, אבל אם קדם ניוק ותפס מטלטלין – בית דין גובין לו מהן. ...רמי ליה רב יהודה בר חיננא לרב הונא בריה דרב יהושע, תנא: שוה כסף – מלמד, שאין בית דין נזקקין אלא לנכסים שיש להן אחריות, והתניא: "ישיב" – לרבות שוה כסף ואפילו סובין! הכא במאי עסקינן – ביתמי. אי ביתמי, אימא סיפא: אם קדם ניוק ותפס מטלטלין – בית דין גובין לו מהן; אי ביתמי, אמאי בית דין גובין לו מהן? כדאמר רבא אמר רב נחמן: שתפס מחיים, הכא נמי שתפס מחיים.

(יד ע"ב)

פשט המשנה שבה הגמרא דנה מורה על כך, שהניזק יכול לשלם גם שווה כסף. קיימות ראיות שונות לכך שמשנה זו היא קדומה²⁵, ואפשר שהיא קודמת גם לר' עקיבא, ואינה מחוייבת לחידושו, שמיטב הוא עידית. אך במשנה בתחילת הפרק נאמר: "וכשהזיק חב המזיק לשלם תשלומי נזק במיטב הארץ". כבר בתוספתא²⁶, המובאת בגמרא, מוסברת המשנה באופן המתאים לשיטת ר' עקיבא על תשלום מעידית, ולמשנה שבתחילת הפרק²⁷. על פי זה באה המשנה ללמד, שאין בית דין גובים אלא מדבר שיש לו אחריות, דהיינו קרקע. בהמשך הגמרא מובאת כנגדה שוב הדרשה "לרבות שוה כסף", המאפשרת למזיק לשלם מכל דבר. כתגובה, מחזיר רב הונא בריה דרב יהושע את הנובע מפשט המשנה על כנו, על ידי שהוא מעמיד אותה

²³ כך הגירסה לפי כל כתבי היד.

²⁴ שמות כ"א, לו.

²⁵ ראה מהר"ץ חיות ו ע"ב.

²⁶ פ"א ה"ב.

²⁷ ב ע"א.

במקרה נדיר, ומאפשר תשלום שווה כסף בכל שאר המקרים. רב הונא בריה דרב יהושע הופיע, כזכור, גם בסוגיית מיטב בתפקיד דומה.

בסוגיית תשלום הקרקע לעומת מטלטלין חל מעבר מן הקרקע אל המטלטלין. ר' עקיבא מחדש, שהקרקע היא התשלום היחיד המקובל בדיני נזיקין. העימות עם הרצון להקל על המזיק מביא לאוקימתות בשיטת ר' עקיבא, עד שהקרקע מאבדת את מעמדה הייחודי. בסוף הדיון מתברר, שעיקר התשלום הוא בכסף ומטלטלין, ואילו הקרקע היא צורת התשלום הגרועה ביותר משום שמכירתה קשה. וכן מפורש ברמב"ם:

כשביית דין נזקקין לגבות הניזק מנכסי המזיק גובין מן המטלטלין תחלה. אם לא היו לו מטלטלין כלל, או שלא היו המטלטלין כנגד כל הנזק, גובין השאר מן הקרקע מן היפה שבנכסי המזיק. וכל זמן שימצאו מטלטלין אפילו סובין אין נזקקין לקרקע.
(הלכות נזקי ממון פ"ח ה"י)

בעניין זה חלקו הסמ"ע והש"ך. לדעת הסמ"ע²⁸, גביה ממטלטלין אינה אלא משום שמן הסתם הוא נוה יותר למזיק, אבל אם גילה דעתו בפירוש שרוצה לתת קרקע, ידו על העליונה. הש"ך²⁹ חולק, וסובר שמטלטלין עדיפים בכל מקרה, כפשוט דברי הרמב"ם.

9. סיכום

במאמר הזה נעשה ניסיון להציג את ההשתלשלות הרעיונית בדין מיטב. חשיבות הדבר, מעבר להכרת מרחב השיטות בנושא, היא בראייה הכוללת של התהליך המתחולל בתורה שבעל פה, כמין עלילה רבת משתתפים ורצופת אירועים, המתפרסת על פני שנים רבות בדרך מסירתה של התורה שבעל פה. מרחב השיטות המוצג כאן ארוג באופן המאפשר להבחין בערכים היסודיים שבהם מתחשבים, עליהם דנים, וביניהם מתלבטים. כל דור המתמודד עם השאלות הללו יונק מקודמיו, וגם מוצא פנים חדשות, ומפרש מחדש את הדברים שלפניו. כך, הסוגיה היא מהלך אחד של התמודדות, ולא רק אוסף של שיטות.

נסכם כאן את נקודות הציון המשמעותיות במהלך הסוגיה.

על פי הפסוקים בפרשת הנוזקין בתורה דין מיטב הוא יישום של עקרון ה"מידה כנגד מידה". המזיק שילח את צאנו לרעות בשדה אחר והזיק את תבואת חברו. המעשה הוא פשע כלפי אלהים ואדם, והעונש על מעשה זה הוא תשלום ממיטב. על המזיק לתת מידת תבואה מן המיטב שבשדהו כנגד מידת התבואה שביער בשדה חברו. את הגישה הזאת מייצג ר' ישמעאל.

בשיטת ר' עקיבא משתנה משמעות הפסוק ממיטב התבואה למיטב הקרקע, כלומר, עידית. אפשר לשער, שהמניע לשינוי הוא דרישת האחידות של הדין במקרים שונים, כמו גם קבלת העיקרון של "אין משלם יתר על מה שהזיק", כתוצאה מהכנסת דיני הנוזקין למרחב דיני ממונות. גם עתה נשמר היסוד של דין מיטב כעונש על מעשה פלילי, וזאת על ידי הפקעת מיטב אדמתו של המזיק לתשלום הנזק.

בתוך שיטת ר' ישמעאל חל תהליך של פרשנות והתאמה. הערכים הקובעים הם שוויון במשפט ו"המוציא מחבירו עליו הראיה", שמן הדין האזרחי. שיטת רב אידי בר אבין נדחית, משום שאינה מתיישבת עם העקרונות הללו. אביי מציע במקום אחר שיטה להערכת הנזק תוך התחשבות בערך הפוטנציאלי של השדה. רב אחא בר יעקב מביא הסבר שונה כתגובה

²⁸ שו"ע חו"מ סימן תי"ט סק"א.

²⁹ שם סק"ב.

לקושייתו של רבא. על פי פירושו קטן מאוד הפער בין ר' ישמעאל לר' עקיבא, עד לכדי הבדל בדרך שומת התשלום.

גם בשיטת ר' עקיבא מתרחש תהליך בעל מאפיינים דומים. שלב אחר שלב יורדת הקרקע העידית ממעמדה כתשלום המועדף היחיד, ונעשית לנטל על הניזק, השואף לממש את התשלום ולמכור את השדה. ההעדפה במסגרת דין מיטב נוטה לכיוון תשלום של מטלטלין הנוחים יותר למכירה. שוב אין כאן עונש למזיק אלא התחשבות בניזק, תוצאה של המגמה להקל על המזיק, מתוך תפיסה שהתורה חסה עליו.